

A search in the historical cemetery of Pineh Shalvar

Masumeh Dorsar¹

Abstract

The Pineh Shalvar cemetery is one of the oldest cemeteries in northwest Iran, which has maintained its ritual, social, and historical function since the fifth century AH. The presence of prominent religious and political figures such as Baba Ahmad Sufi and Sultan Owais Jalayeri, along with evidence of carved tombstones and stone lions, demonstrates the multifaceted importance of this site in religious, social, and artistic spheres. Studies have shown that this area had a special place in the urban and religious system of Tabriz during the middle Islamic centuries. The present study examines the historical and cultural status of this cemetery using a descriptive-analytical method and based on library documents and field findings. The results show that the Pineh Shalvar cemetery was not simply a place for the burial of mystics and elders, but also played a role in the network of Ilkhanid moqfat and has remained a part of the cultural identity of Tabriz to this day.

Keywords: Cemetery, Pineh Shalvar, Shadabad, Elders, Tombstone.

The second year

Number Seven

Spring 2025

1. PhD in History and Civilization of Islamic Nations.

التنقيب في المقبرة التاريخية في بينه شلوار

معصومه درسار^١

الخلاصة

تُعد مقبرة بينه شلوار واحدة من أقدم المقابر في شمال غرب إيران، والتي حافظت على مراسيمها الدينية والاجتماعية والتاريخية منذ القرن الخامس الهجري. إن وجود شخصيات دينية وسياسية بارزة مثل بابا أحمد الصوفي والسلطان أويس الجلایري، إلى جانب الأدلة على شواهد القبور المنحوتة والأسود الحجرية، يدل على الأهمية المتعددة الأوجه لهذا الموقع في المجالات الدينية والاجتماعية والفنية. أظهرت الدراسات أن هذه المنطقة كانت لها مكانة خاصة في النظام الحضري والديني لمدينة تبريز خلال القرون الإسلامية الوسطى. تناولت هذه الدراسة، باستخدام المنهج الوصفي التحليلي وبلاستناد إلى وثائق المكتبة والنتائج الميدانية، الوضع التاريخي والثقافي لمقبرة بينه شلوار. وتُظهر النتائج أن هذه المقبرة لم تكن مجرد مكان لدفن المتصوفين والشيوخ، بل لعبت دوراً في شبكة الأوقاف الإيلخانية، ولا تزال جزءاً من الهوية الثقافية لمدينة تبريز حتى يومنا هذا.

الكلمات المفتاحية: مقبرة، بينه شلوار، شاداباد مشايخ، صخرة قبر، مشاهير، مشايخ.

فصلنامه
علمی
مطالعات
بِقَاعِ
مَكان
مَتبرکة

السنة الثانية | العدد ٧ | الخريف ١٤٤٤

١. دكتوراه في تاريخ وحضارة الأمم الإسلامية.
masumehdorsar@yahoo.com

جستاری در گورستان تاریخی پینه شلوار

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۲/۱۵

معصومه درسار^۱

چکیده

گورستان پینه شلوار یکی از کهن‌ترین گورستان‌های شمال غرب ایران به شمار می‌آید که از قرن پنجم هجری تاکنون، کارکرد آیینی، اجتماعی و تاریخی خود را حفظ کرده است. وجود شخصیت‌های برجسته مذهبی و سیاسی چون بابا احمد صوفی و سلطان اویس جلایری، همراه با شواهدی از سنگ قبرهای منقوش و شیرهای سنگی، اهمیت چندوجهی این محوطه را در حوزه‌های مذهبی، اجتماعی و هنری نشان می‌دهد. با مطالعات صورت گرفته، مشخص می‌شود که این محوطه در سده‌های میانی اسلامی جایگاهی ویژه در نظام شهری و مذهبی تبریز داشته است. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و برپایه اسناد کتابخانه‌ای و یافته‌های میدانی، به بررسی جایگاه تاریخی و فرهنگی این گورستان می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که گورستان پینه شلوار صرفاً محلی برای تدفین عارفان و بزرگان نبوده است، بلکه در شبکه موقوفات ایلخانی نیز نقش داشته و تا به امروز به‌عنوان بخشی از هویت فرهنگی تبریز باقی مانده است.

کلیدواژه‌ها: گورستان، پینه شلوار، شادآباد مشایخ، سنگ قبر، مشاهیر، مشایخ.

مقدمه

مراسم تدفین و گورستان‌ها از جمله شاخص‌ترین بازتاب‌های تاریخی اجتماعی و فرهنگی هر جامعه‌اند. در ایران اسلامی، به‌ویژه در سده‌های میانه، گورستان‌ها محل تجلی هویت‌های مذهبی، اجتماعی و هنری بوده‌اند. گورستان پینه‌شلوار از نمونه‌های منحصر به فرد این سنت به شمار می‌آید. این گورستان یکی از گورستان‌های تاریخی استان آذربایجان شرقی است که به دلیل قدمت و اشکال مختلف سنگ قبرهایش شهرت دارد و نشان دهنده جایگاه خاص این گورستان در سنت‌های تدفینی در ایران است. اشکال و ساختار سنگ افراشته‌ها، پیشینه فرهنگی، اجتماعی و مذهبی اقوام آن منطقه را در دوره‌های مختلف بیان می‌کند.

با وجود اهمیت تاریخی و فرهنگی گورستان پینه‌شلوار، تاکنون پژوهش‌های علمی و پژوهشی اندکی در خصوص آن صورت گرفته است. بیشتر گزارش‌های موجود در قالب یادداشت‌های خبری یا معرفی گردشگری بوده و کمتر به تحلیل عمیق منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناختی پرداخته‌اند. بنابراین این پژوهش بر آن است که گورستان پینه‌شلوار را از جهت تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و همچنین تنوع اشکال سنگ قبرها و نقوش بر جای مانده بر روی آنها را، مورد بررسی قرار دهد. در راستای اهداف پژوهش، سؤال اصلی جستار پیش رو بیانگر این مهم است که ویژگی‌ها و ساختار نمادین سنگ قبرهای گورستان پینه‌شلوار متأثر از کدام ویژگی‌های فرهنگی و مذهبی هستند؟ ساختار و شکل ظاهری سنگ قبرها و نقوش و نوشته‌های روی آنها، بر اساس هویت فرهنگی ترکان آسیای مرکزی و سبک معماری تدفینی ایلخانی شکل گرفته است. اشکال سنگ قبرها با درجه اعتبار و اهمیت فردی و اجتماعی فرد متوفی در ارتباط است و بیانگر اعتقادات دینی و فرهنگی وی نیز می‌باشد.

مطالعه گورستان پینه‌شلوار، به رغم اهمیت آن، در ادبیات علمی ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته است و منابع متعددی به صورت پراکنده به این گورستان اشاره کرده‌اند.

نزه‌القلوب اثر حمدالله مستوفی (۱۳۳۶)، ضمن اشاره به آبادی‌های تبریز، از ناحیه شادآباد نیز یاد میکند. گرچه مستقیماً از گورستان سخن نمی‌گوید، اما ذکر این نام در قرن هشتم هجری نشان از اهمیت و شناخته‌شدگی آن در بستر شهری تبریز دارد. در روضات‌الجنان، حافظ حسین کربلایی (۱۳۴۴) به‌طور مستقیم به گورستان شادآباد پرداخته و آن را محل دفن گروهی از مشایخ و عارفان بزرگ معرفی کرده است. او همچنین به وجود خانقاه‌ها و حظیره‌هایی در جوار گورستان اشاره می‌کند. در وقف‌نامه ربع رشیدی رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۲۵۳۶)، از شادآباد به‌عنوان یکی از محدوده‌های تحت پوشش موقوفات ربع رشیدی یاد شده و نشان می‌دهد که برخی موقوفات ایلخانی با شادآباد پیوند داشته‌اند. نجفی (۱۴۰۲)، در پژوهش تطبیقی خود، سنگ افراشته‌های شادآباد مشایخ را با گورستان خالذنبی مقایسه کرده و ساختار استوانه‌ای و نشانه‌های تصویری آن را تحلیل کرده است.

۱. وجه تسمیه و موقعیت جغرافیایی و طبیعی گورستان پینه شلوار

گورستان پینه شلوار در شش کیلومتری جنوب شرقی تبریز و در شرق روستای شادباد مشایخ قرار دارد و از طریق یکی از انشعابات مسیر اصلی اتوبان تهران-تبریز قابل دسترسی است. روستای شادباد مشایخ در منابع مختلف به نام شادباش، شادباش مشایخ (میرزا قاجار، ۱۳۹۲: ۶۶۰)، شادآباد، شادی‌آباد (سجادی، ۱۳۳۶: ۲۵۶؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴: ۶۶۲)، شادآباد مشایخ، شادی‌آباد مشایخ، پیران شروان (مشکور، ۱۳۵۲: ۵۹۱، ۱۰)، شادآباد سفلی و شلوار جق نیز قید شده است. از آنجا که در این روستا مقابر صلحاء و اولیاء زیاد بوده و پیر شروان؛ شیخ پیر حسین شروانان (متوفی ۴۶۷ ق.) در آنجا مدفون است، به شادآباد مشایخ و پینه شلوار شهرت یافته است (تربیت، ۱۳۷۳: ۳۰۷؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج: ۱: ۵۴۶). گورستان پینه شلوار در دامنه کوه قرار دارد و جای باصفائی است و آبادی و رونق سابق گورستان را از آثار و قطعات کتیبه‌ها و سنگ‌های تزئینی که شکسته شده و پاره‌های آنها در آن محل پراکنده گشته‌اند، می‌توان پی‌برد. این گورستان اکنون به‌خرابی رفته و اکثر قبرها به خاک فرو رفته‌اند و میله‌ها و الواح آن ضایع و متفرق شده‌اند (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴: ۵۳۱/۲). طبق گفته اهالی روستا، این گورستان بارها مورد حمله سارقین آثار باستانی قرار گرفته و شبانه افرادی برای حفاری گورها آمده‌اند. چنانچه از کوهپایه به گورستان پینه شلوار نگریسته شود، نمایی شبیه به ریزش سنگ‌های کوه قابل مشاهده است. در واقع سنگ قبرها بدون هیچ نظمی در دامنه کوه قرار گرفته‌اند و قبرها مکان مشخصی ندارند و در جای جای قبرستان پراکنده شده‌اند (مشاهدات میدانی). جنس سنگ‌های موجود در این گورستان اغلب از جنس سنگ کبود و یا سنگ خاراوی سیاه است (کارنگ، ۱۳۵۱، ج: ۱: ۶۱۹؛ خاماچی، ۱۳۸۹: ۱۸۲). از آنجا که گورستان در نزدیکی کوه قرار دارد، منبع خوبی از سنگ در دسترس ساکنین بوده تا بتوانند سنگ قبرها را بسازند.

۲. اشکال، ساختار و نماد سنگ قبرهای گورستان پینه شلوار

سنگ قبرهای گورستان پینه شلوار از لحاظ آرایه‌های تزئینی دارای انواع مختلف با مفاهیم متنوعی هستند، و همین موضوع ثابت میکند که گورستان به دوره‌های تاریخ مختلفی تعلق دارد و یکی از غنی‌ترین مجموعه‌های هنری آذربایجان به شمار می‌آید. برخی گورها سنگ قبرهایی دارند که هیچگونه شناسنامه واقعی ندارند و هیچ کتیبه یا سنگ نوشته‌ای نیز بر روی آنها مشاهده نمی‌شود و احتمالاً نشان دهنده اقوام مختلف مانند ارامنه مهاجر است. بنابراین این احتمال وجود دارد که، در دوره‌های ساکنین روستا ارامنه مهاجر بوده‌اند و قبرها مربوط به ارامنه مهاجر هستند (مشاهدات میدانی).

برخی گورها، سنگ قبرهایی به شکل سنگ افراشته‌های استوانه‌ای^۱ دارند که در دسته میله‌ای

۱ - ساختار معماری مقبره‌سازی و گورستان‌هایی با میله‌ای استوانه‌ای افراشته و کلاهک مخروطی‌شکل با ترک‌هایی که رک نامیده می‌شود، امتداد سنت معماری و آیین تدفینی مذهبی ترکان سلجوقی و ایلخانی است. بین طراحی و ساختار فیزیکی و شاخصه‌های معماری عصر ایلخانی با ساختار تزئینات بخشی از بدنه میله‌ای تدفین در سنگ افراشته‌های گورستان پینه شلوار شباهت زیادی وجود دارد که این خود به‌روشنی هم‌زمانی بخشی از سنگ افراشته‌های گورستان پینه شلوار را با عناصر معماری عصر ایلخانی بیان می‌کند (نجفی، ۱۴۰۲: ۲۰۶-۲۰۷).

تدفینی قرار دارند و بر روی برخی سنگ قبرهای سیاه صندوقی شکل قرار دارد و مشابه نمونه‌های دوران اسلامی است (نجفی، ۱۴۰۲: ۲۰۴). برخی نیز دارای سنگ قبرهایی هستند که فرم محرابی شکل با مقرنس‌های بسیار زیبا دارند و در برخی از گورها نیز بر روی بدنه پایه مکعبی شکل زیر میل مشخصات متوفی و تاریخ وفات با خط ثلث و یا کوفی به صورت برجسته حک شده است (خامچی، ۱۳۸۹: ۱۸۳؛ نجفی، ۱۴۰۲: ۲۱۱).

برخی از گورها نیز که مربوط به دوره معاصر و تدفین‌هایی است که توسط مردم بومی روستا انجام شده است،^۱ سنگ قبرهایی دارند که بر روی آنها سوراخ‌هایی به شکل مربع و مستطیل قابل مشاهده است، که طبق گفته ساکنان بومی، از این سوراخ‌ها برای ریختن آب و دانه استفاده می‌شود تا پرندگان از آن تغذیه و ثواب آن نصیب صاحب قبر شود (مشاهدات میدانی).

آنچه در سنگ افراشته‌ها یا میله‌ای تدفینی موجود در گورستان پینه‌شلوار مشاهده می‌شود، از لحاظ فرهنگی متأثر از ساختار یورت‌های قبایل ترک در آسیای مرکزی، و از لحاظ مذهبی متأثر از ویژگی‌های معماری مذهبی عصر ایلخانی است. ویژگی‌های ساختاری میله‌ای تدفینی که بیشتر جنبه نمادین و یادبود برای شخص متوفی را دارد، نشان از تأثیرات مستقیم عرفان و تصوف اسلامی و ساختار زندگی کوچ نشینی و بیابانگردی ساکنان این منطقه را دارد. ظاهراً ارتفاع بلندتر و تزئینات متمایز برخی از سنگ افراشته‌ها بیانگر درجه اهمیت و نشان از مرتبه فرهنگی و عرفانی شخص متوفی است (نجفی، ۱۴۰۲: ۲۱۱-۲۱۲).

ساختار میله‌ای تدفینی گورهای گورستان پینه‌شلوار به این شکل بوده است که، برای ایجاد اتاقک تدفین، زمین به عمق حدود دو متر حفر و دیوارهای اطراف اتاق تدفین با ملات آهک و سنگ پر شده است. در قسمت بالای فضای صندوقی شکل گور اصلی، میلی استوانه‌ای با کلاهک مخروطی شکل ساده یا ترک‌دار همانند مقابر برجی شکل که از عمده‌ترین آرامگاه‌های دوره اسلامی است، دارای تزئینات محرابی شکل که ارتفاع و نوع تزئینات به کار گرفته شده در بدنه میل بستگی به نحوه زندگی دنیوی متوفی دارد، قرار گرفته است. درست مانند آنچه که در شیوه مقبره سازی دوران اسلامی از قرن ۴ ه. ق. به بعد خصوصاً در مقابر سده‌های ۷ و ۸ ه. ق. متداول بوده است که بیان کننده رابطه مستقیم بین ساختار معماری بنای آرامگاه و شخص متوفی است (نجفی، ۱۴۰۲: ۲۰۵).

سنگ قبرها جدا از شکل ظاهری و نحوه قرارگیری، از منظر نگاره‌ها و آرایه‌های به کار رفته بر روی گورها نیز متنوع هستند. به طوری که عناصر تزئینی بر روی برخی سنگ قبرها به صورت نقوش هندسی (دایره، ستاره، صلیب شکسته) و بر روی برخی به صورت نقوش گیاهی (گل و بوته) مشاهده می‌شود. نقوش گیاهی نمادی از باروری، زایش و زیبایی تلقی می‌شوند. نقشمایه‌های اسلیمی و ختایی روی برخی از سنگ قبرها نیز با سنت‌های هنری تبریز پیوند مستقیم دارند. برخی نمادهای حیوانی نظیر شیرهای سنگی و قوچ‌های سنگی نیز به عنوان نماد شجاعت و مردانگی در گورستان پینه‌شلوار مشاهده می‌شود، و مشهورترین نمونه آن به سلطان اویس نسبت داده شده است (ستارزاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۳). حیوان، از دوران پیش از اسلام، در اساطیر، متون کهن دینی، شاهنامه و فرهنگ بومی منطقه، نقشی بسیار ارزشمند و مورد ستایش داشته است. به غیر

۱. مردم بومی اجازه دفن افرادی از خارج از روستا را در این مکان نمی‌دهند.

از استفاده رایج آن در حمل و نقل، شکار، کارکردهای آیینی، اقتصادی، رزمی و بزمی، جنبه تزئیناتی و تشریفاتی نیز داشته است (احمدزاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۷). در حالت کلی می‌توان گفت که این نمادها نشان دهنده تلفیق باورهای عرفانی و اسلامی با عناصر بومی هستند. بر اساس شواهد باستان‌شناسی در ایران پیش از اسلام، متناسب با جایگاه اجتماعی افراد، برخی اشیاء نیز در داخل قبرها قرار داده می‌شد. اشیاء درون گورها و حتی ساختار چینش گورها دارای مفاهیم و نمادهایی است که بر اساس آن میتوان به ساختار اجتماعی یک جامعه و فرد متوفی دست پیدا کرد. با ورود اسلام، سنت قرار دادن اشیاء در داخل گورها نهی شد و نقوش غیرمذهبی مانند نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، و نقوش ابزارآلاتی چون شمشیر، تیر و کمان، قیچی، ظروف و غیره بر روی سنگ قبرها ایجاد شد. این نقوش بیان‌کننده تفکرات شخص متوفی و جایگاه اجتماعی وی بوده است (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۴).

تصاویر محوطه گورستان پینه‌شلوار و اشکال مختلف سنگ قبرها (مأخذ: نگارنده).

فصل نامه
علمی
مطالعات
بسیاسی و
امکان
متبرکه

۳. مشاهیر مدفون در گورستان پینه شلوار

با توجه به نوشته‌های موجود در کتیبه‌های برخی از سنگ قبرها مشخص شده است که این گورستان مدفن عده‌ای از عرفا، مشایخ صوفیه، زهاد، عرفا، علما، اکابر و فرمانروایان است (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۵۳۱؛ مستوفی، ۱۳۳۶: ۸۹). از جمله قبر بابا احمد بن بابا حسین بن بابا نعمت شادباشی،^۱ که از عرفای تبریز و تربیت یافته جد خود بابا نعمت بوده و به علوم ظاهری و باطنی واقف بود، به همراه قبر پدر و جد وی در گورستان پینه‌شلوار است (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۴؛ حسری تبریزی، ۱۳۷۱: ۱۶۶). «قبر بابا احمد تا سی چهل سال پیش از این با صورت اصلی مشخص و زیارتگاه بود، حالا منهدم و از آثار آن فقط نیمی از لوح قبر که در محل تربتش بخاک نشانده‌اند، باقی و نقش این است: «... قدوه‌المشایخ، الشیخ بابا احمد بن بابا حسین قدس الله روحه» (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۵۳۱). در واقع وجود چنین زیارتگاه‌هایی نشان می‌دهد که گورستان صرفاً محلی برای

۱- «بابا احمد هر جمعه به مسجد جامع تبریز می‌آمده و در راه تا رسیدن به مسجد ختم قرآن می‌کرده‌اند، والله اعلم» (حسری تبریزی، ۱۳۷۱: ۱۶۶). آورده‌اند که «روز جمعه حضرت بابا از شادباد بیرون آمده به نیت نماز (جمعه) متوجه تبریز شده‌اند. حضرت خواجه خضر علی نبینت و علیه‌السلام به وی رسید و همراهی وی نمود تا تبریز، به واسطه آن، حضرت بابا به ورد معین خود مشغولی نتوانست نمود. از این معنی ویرا حزن و اندوه بسیار افزود. آری بسیاری از این طبقه بوده‌اند که اجتناب از صحبت شریف حضرت خضر مینموده‌اند گآن که آن صحبت مانع مشغولی و ذکر و فکر ایشان بوده». «گویا حضرت بابا مظهر جلال بوده‌اند چنانچه بعد از فوت حضرت ایشان کسی به اندرون حظیره مقدسه ایشان نمی‌توانسته است رفتن، اگر احیاناً ندانسته کسی می‌رفته آسیبی به وی می‌رسیده. چون سلطان اویس را در جنب آن بزرگوار مدفون ساخته‌اند حسب الوصیته، (وی به واسطه خوابی که دیده بوده سه ماه قبل از وفات کفن و تابوت جهت خود ترتیب داده بوده) آن حالت برطرف شده دیگر کسی را از آنجا آسیبی نرسیده. عزیزی حضرت ایشان را در واقعه دیده فرموده‌اند که: آب حلم و عدالت سلطان اویس آتش جلالیت ما را منتفی و منطفی ساخت» (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۶). خواندمیر نیز روایت کرده است که او سه ماه پیش از وفات، از زمان مرگ خویش آگاه شده و کفن، تابوت و سایر ملزومات سفر آخرت را از پیش فراهم ساخته بود (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۲۴۲).

تذفین نبوده، بلکه نقش آئینی و معنوی نیز در حیات صوفیان و مشایخ داشته است. قبر یکی از پادشاهان آل جلایر با نام سلطان اویس^(۷۷۹ ه. ق.) نیز در این گورستان است. با استقرار ایلخانان در تبریز، در این گورستان علاوه بر دفن بزرگان صوفیه، پادشاهان جلایری نیز دفن شدند. به طوری که سلطان اویس هم وصیت کرده بود که وی را در زیر پای بابا احمد شادبادی دفن نمایند (حشری تبریزی، ۱۳۷۱: ۷۵؛ مستوفی، ۱۳۳۶: ۸۹). قبر سلطان اویس در شمال مزار بابا احمد و چسبیده به مرقد اوست. «روی قبر سلطان سنگی بزرگ است به شکل مکعب مستطیل که ابعاد آن از طول بالغ بر دو متر و از عرض نیم متر می‌باشد و قریب هفتاد سانتی‌متر ضخامت دارد. بالای سر این سنگ بزرگ، سنگ سیاه شفاف است از مرمر عالی بطول یک متر و نیم و بعرض چهل سانتی‌متر که به شکل مرغوبی حجاری و به طور عمودی نصب شده است. در اطراف این قبر آجرهای کهنه و قدیمی ریخته و پاشیده بر روی هم انباشته شده و معلوم می‌شود وقتی در بالای گنبدی قرار داشته و یا خواسته‌اند که گنبدی بسازند که ناتمام مانده و به مرور زمان خراب و متلاشی شده است. این سطور به خط جلی و ثلث بر سنگ بالای قبر به طور برجسته کنده شده است: نفسی الفداء لقبر انت ساکنه. انتقل السلطان الاعظم المغفور و الخاقان الملمهم المسرور الراجی عفوالله الغفور معز دین الله المنصور شیخ اویس بهادرخان علیه رحمه الرحمن و الرضوان من دارالعمل الی فردوس الجنان فی الثالث جمادی الاول سنه ست و سبعین و سبعمائ» (مشکور، ۱۳۵۲: ۵۹۲). تا چند دهه گذشته، سنگ قبر سلطان اویس سالم و در گوشه جنوب شرقی گورستان شادباد مشایخ قرار داشت، اما در سال‌های اخیر توسط غارتگران تخریب و آسیب دیده است. یک مجسمه سنگی شیر نیز به عنوان نماد شجاعت و قدرت در جلو مدخل مقبره سلطان اویس واقع بود، که غارت شده است (کارنگ، ۱۳۵۱: ۶۳۰/۱). در حال حاضر بخش‌هایی از سنگ قبر سلطان اویس که شکسته شده بود، مرمت و به موزه قرآن و کتابت تبریز منتقل شده است.

در کتاب روضات الجنان و جنات الجنان آمده است: «قبر بابا احمد و شیخ اویس با دو سه قبر مخروبه دیگر که شاید یکی از آنها مدفن پدر بابا احمد و یکی قبر جد اوست پهلوی همدیگر و در تحت یک قبه بوده‌اند. اکنون آن قبه و عمارتی که روی قبور آنها بوده است ویران و با خاک یکسان است. موضعی به نام «زیوه گولی» یعنی استخر زاویه هم در آن نزدیکی معروف است» (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴: ۵۳۲/۲). می‌توان گفت که، دفن سلطان اویس و چندین تن از مشایخ و عرفا برجسته در گورستان پینه‌شلوار، جایگاه سیاسی و مذهبی این گورستان را تقویت کرده است. از طرفی نیز ذکر نام شادآباد در وقف‌نامه ربع رشیدی به عنوان یکی از محدوده‌های تحت پوشش موقوفات ربع رشیدی گواه آن است که این محدوده جزئی از ساختار مذهبی-اقتصادی شهر تبریز بوده است (رشیدالدین فضل

۱- معزالدین اویسی بن امیر شیخ حسن ایلکانی (۷۷۷-۷۳۹ ه. ق.) دومین و مشهورترین پادشاه از دودمان جلایریان (ایلکانیان) و فرزند شیخ حسن بزرگ و دلشاد خاتون بود. وی از سلاطین هنرمند و لطیف طبع و سخنور و نیکو منظر بوده و در فن نقاشی و موسیقی مهارت فوق‌العاده داشته است (تربیت، ۱۳۷۳: ۵۶). وی در موقعی که عازم جنگ با امیر ولی حاکم مازندران که به ساوه دست اندازی کرده بود می‌شد، در تبریز بیمار گشت و به عمارت ربع رشیدی نقل نمود و در دوم جمادی‌الاول سال ۷۷۶ هجری قمری درگذشت (مشکور، ۱۳۵۲: ۵۹۱).

الله همدانی، ۲۵۳۶: ۱۰۹).

اشخاص زیر هم از جمله مدفونین گورستان پینه‌شلوار هستند که اسامی و القاب و تاریخ وفات آنها در میله‌های قبور و الواح مراقد ایشان نوشته شده است (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۵۳۲)؛ بابا خواجه، که از مشایخ شادباد مشایخ بود، و در جوانی درگذشته است. از آنجا که نوشته قبر او نیز مانند دیگران در پای میله کنده شده است، اطلاعات بیشتری از وی در دسترس نیست. مضمون سنگ قبر وی عبارت است از، «هذا روضه الشاب الفقير الی عفوالله، سلاسه مشایخ بابا خواجه، توفی فی ذی‌حجه سنه ثمان و سبعین و سبعمائهُ» (کارنگ، ۱۳۵۱، ج ۱: ۶۲۲؛ کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۵۳۲) شیخ محمد، که سنگ نبشته سر قبر شیخ محمد تعلیق ناپخته‌ای است که بر پایه میله بلند نقر گردیده است و مضمون نوشته آن چنین است، «هذا روضه المرحوم المغفور الشیخ محمد توفی فی رجب سنه تسع و عشرين و سبعمائهُ» (کارنگ، ۱۳۵۱، ج ۱: ۶۲۴-۶۲۳).

بابا حاجی، که با توجه به مضمون سنگ نبشته قبر وی، «الله، هذه الروضه المغفور سلاله الصدور بابا حاجی بن شیخ صدرالدین توفی فی شوال سنه تسع و ثلاثین و سبعمائهُ، اللهم اغفره»، چنین برمی‌آید که اجداد وی صدارت و مناصب دیوانی داشته‌اند (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۵۳۲؛ کارنگ، ۱۳۵۱، ج ۱: ۶۲۲).

سعدالدین شادآبادی، که از عالمان دین بود و تفقه وی در شریعت آمیخته با طریقت بود. مندرجات سنگ نبشته سنگ قبر وی چنین است، «بسم الله الرحمن الرحيم، هذا القبر للفقیه العالم العابد السالک الناسک الفقیر الی الله تعالی سعدالدین الشاذا بادی فی رابع رجب سنه عشر و سبعمائهُ» (کارنگ، ۱۳۵۱، ج ۱: ۶۲۳).

اشخاص دیگر نظیر شیخ پیر حسین شروانان (پیرشروان) متوفی ۴۶۷ ق. (تربیت، ۱۳۷۳: ۳۰۷)، بابا احمد بن حسین، محمد بن حسین بن علی، صدرالدین بن الشیخ محمد متوفی ۷۷۰ ه. ق.، از مدفونین این مزارند (کربلائی تبریزی، ۱۳۴۴، ج ۲: ۵۳۲-۵۳۱).

در کتاب روضه اطهار آمده است که ظاهراً بسیاری از صحابه و تابعین نیز در گورستان پینه‌شلوار مدفون هستند. قبر فرقد بن زید نیز در این قبرستان است. بر قبر وی سنگی است که بعضی از حالاتش بر آن مرقوم است. اما چون خط کوفی سائیده شده است، نمی‌توان خواند ولی اسمش ظاهر است (حشری تبریزی، ۱۳۷۱: ۲۳). «این روایت ضعیف است از جهت آن که آن بزرگوار در مرتبه ثانی یعنی بعد از شهادت اسامه، عمر بن خطاب پسر خود عبدالله را امیر جیش نموده روانه آذربایجان نمود و جناب فرقد هم در آن سفر حضور داشت. به شهادت رسیده و در آن مزار فیض آثار مدفون شده. بسیاری از صحابه کبار و تابعین در آن زمین خلد آئین آسوده‌اند. بعضی عدد ایشان را ششصد تن دانسته‌اند. والله اعلم بالصواب. رحمه الله علیه» (اسرار علی شاه، ۱۳۸۸: ۳۹-۴۰)، و نیز در این گورستان «مزاری است مشهور به مزار برخ اسود که از مجذوبان و محبوبان الهی است و در زمان حضرت موسی علیه‌السلام بوده است» (حشری تبریزی، ۱۳۷۱: ۲۴).

۴. کارکردهای گورستان پینه‌شلوار

با توجه به مباحث مطرح شده، کارکردهای گورستان پینه‌شلوار را می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

- ۱- کارکرد مذهبی- معنوی: تدفین مشایخ و عارفان و وجود حظیره‌ها، آن را به مرکزی برای تجمع صوفیان بدل کرده بود. اما در حال حاضر فقط به‌عنوان محلی برای دفن اهالی بومی روستا مورد استفاده قرار می‌گیرد. با توجه به وجود حفره‌هایی بر روی برخی سنگ قبرها که برای پخش آب و دانه و در نتیجه برای تغذیه پرندگان تعبیه شده‌اند، می‌توان این امر را نشانه‌ای از کارکرد معنوی و آیینی گورستان، و فراتر از جنبه صرف تدفین دانست.
- ۲- کارکرد سیاسی: دفن سلطان اویس و برخی بزرگان ایلخانی و جلایری، جایگاه سیاسی این گورستان در آن دوره را روشن می‌کند.
- ۳- کارکرد اجتماعی: به‌عنوان گورستانی عمومی، پذیرای طبقات مختلف جامعه بوده است، ولی با توجه به این که در حال حاضر فقط اهالی محلی اجازه دفن را دارند، این موضوع نیز بازتاب دهنده هویت و انسجام اجتماعی محلی است.
- ۴- کارکرد فرهنگی- هنری: به سبب تنوع و غنای سنگ قبرها، این مکان همچون موزه‌ای از هنر سنگ‌تراشی و کتیبه‌نگاری عمل می‌کند. وجود انواع سنگ قبر با سبک‌های متفاوت، نمایان‌گر تنوع فرهنگی و قومی دفن شدگان است. این سنگ قبرها شامل سنگ افراشته‌های نمادین، سنگ‌های بدون نوشته، و سنگ‌های اسلامی با خط کوفی است، که هویت‌های متفاوت ایرانی، ارمنی و اسلامی را در خود ثبت کرده است.
- ۵- کارکرد تاریخی- باستان‌شناسی: با توجه به این که قدمت گورستان به پیش از اسلام بازمی‌گردد و دوره‌های تاریخی مختلفی را دربرمی‌گیرد، گویای ارزش‌های تاریخی و باستان‌شناسی است.

نتیجه‌گیری

بررسی اسناد تاریخی و آثار مادی همچون سنگ قبرها و شیرهای سنگی، نشان می‌دهد که گورستان پینه شلوار نه‌تنها کارکرد مذهبی و عرفانی داشته، بلکه جایگاهی سیاسی و اجتماعی نیز یافته است. وجود عارفان، شاهان و مردم عادی در کنار هم، آن را به آیین‌های از تحولات تاریخی تبریز بدل کرده است. دفن شخصیت‌های برجسته، همراه با ساخت حظیره‌ها و نصب سنگ افراشته‌های مختلف، گواهی بر چند لایه بودن هویت این محوطه است. از سوی دیگر، حضور آن در شبکه موقوفات ایلخانی، نشان دهنده پیوند عمیق میان اقتصاد وقف و حیات شهری تبریز است. در واقع می‌توان گفت که اوج شکوفایی این گورستان در عصر ایلخانی است. با این حال، توسعه شهری و فقدان حفاظت کافی، در دهه‌های اخیر موجب تخریب بخش قابل توجهی از سنگ قبرها و نشانه‌های تاریخی شده است. لذا گورستان پینه‌شلوار یکی از مهم‌ترین محوطه‌های تدفینی ایران است که هم از نظر تاریخی، هم از نظر مذهبی، هم از نظر سیاسی اهمیت دارد و حفاظت و معرفی این مکان می‌تواند سهم بزرگی در شناخت تاریخ اجتماعی و مذهبی تبریز ایفا کند.

کتابنامه

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷). *مراقبات البلدان*، به کوشش عبدالحسین نوایی و هاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- احمدزاده، فرید؛ حسینی، هاشم؛ نورسی، حامد (۱۳۹۷). «پژوهشی بر شناخت مضامین و نقوش سنگ قبور ایل گوران در شهرستان اسلام آباد غرب»، *هنرهای تجسمی*، ۳(۱)، صص: ۹۲-۷۲.
- تبریزی (اسرار علی شاه)، محمدکاظم بن محمد (۱۳۸۸). *منظر الاولیاء* (در مزارات تبریز و حومه)، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- تربیت، محمدعلی (۱۳۷۳). *دانشمندان آذربایجان*، تبریز: فخر آذر.
- ستارنژاد، سعید؛ نریمانی، مصیب؛ عزیزی، شیما (۱۴۰۰). «گونه شناسی، طبقه بندی و تحلیل سنگ مزارهای اسلامی شمال غرب ایران (مطالعه موردی دوره ایلخانی تا پایان دوره صفویه)»، *نگره*، ۱۶(۵۹)، صص: ۱۶۳-۱۷۷.
- سجادی، سید ضیاءالدین (۱۳۳۶). *کوی سرخاب تبریز و مقبره الشعرا*، تهران: انجمن آثار ملی.
- حشری تبریزی، ملا محمدمبین (۱۳۷۱). *روضه اطهار*، تصحیح عزیز دولت آبادی، تبریز: ستوده. خاماچی، بهروز (۱۳۸۹). شهر من تبریز، تبریز: ندای شمس.
- خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب السیر*، زیر نظر محمد دبیر سیاقی با مقدمه جلال الدین همائی، تهران: انتشارات خیام.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله (۲۵۳۶). *وقفنامه ربع رشیدی*، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۱). *آثار باستانی آذربایجان*، آثار و ابنیه تاریخی شهرستان تبریز، تهران: انجمن آثار ملی.
- کربلائی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۴۴). *روضات الجنان و جنات الجنان*، تصحیح جعفر سلطان قرائی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶). *نزهة القلوب*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: انتشارات طهوری مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*، تحقیق عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، تهران: انجمن آثار ملی.
- میرزا قاجار، نادر (۱۳۹۲). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز: آیدین.
- نجفی، فرزانه (۱۴۰۲). «مطالعه تطبیقی ساختار و نشانه‌های تصویری سنگ افراشته‌های گورستان شادباش مشایخ و خالد نبی»، *نگره*، ۱۸(۶۵)، صص: ۱۹۵-۲۱۳.